

ग्रामीण वित्तीय समावेशनात तंत्रज्ञानाची भूमिका

सी. एस. वाकोडे*

पीएच. डी. संशोधक विद्यार्थी
अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
औरंगाबाद - ४३१००४
ई. मेल : chanduwakode04@gmail.com

प्रा. डॉ. सी. एन. कोकाटे**

प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
औरंगाबाद-४३१००४
ई. मेल : cnkokate@yahoo.com

गोष्टवारा:-

भारत सरकार व भारतीय रिझर्व्ह बँकेने वित्तीय समावेशनाकरिता विविध धोरणे, योजना आणि उपक्रम अंमलात आणल्यामुळे आज देशातील ग्रामीण व अतिदुर्गम भागात वित्तीय तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने बँकिंग सेवा पोहोचवणे सहज शक्य झाले आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने “कोर बँकिंग सोल्यूशन्स” प्रणाली बँकिंग व्यवसायांतर्गत सुरु करुन वित्तीय तंत्रज्ञान वाढ करण्यास सुरुवात केली. परिणामी आज एनइएफटी, आरटीजीएस, आयएमपीएस, युपीआय, सुक्ष्म एटीएम, बायोमॅट्रीक उपकरण इत्यादी ऑनलाईन वित्तीय/ बँकिंग सेवांच्या माध्यमातून केव्हाही, कोठेही बँकिंग सेवांचा लाभ किंवा फायदा घेता येऊ शकते. भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या आकडेवारीनुसार मार्च २०१७ ते मार्च २०२१ या दरम्यान वित्तीय समावेशन २४ टक्क्यांनी सुधारले आहे. वित्तीय समावेशन निर्देशांक मध्ये बँकिंग पोस्टल सेवा, गुंतवणूक, पेन्शन, विमा संबधित माहिती समाविष्ट आहे. वित्तीय समावेशन निर्देशांकात विविध वित्तीय सेवांच्या वापराला ४५ टक्के सर्वोच्च महत्त्व असून त्यानंतर ३५ टक्के महत्त्व प्रवेश आणि २० टक्के महत्त्व गुणवत्ता करिता देण्यात आले आहे.

विशेष शब्द:-

वित्तीय समावेशन, वित्तीय योजना, बँकिंग प्रणाली, वित्तीय तंत्रज्ञान, कोर बँकिंग.

प्रस्तावना:-

भारतीय बँकिंग प्रणाली मध्ये काळानुसार सातत्याने सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. आज भारतीय पारंपारिक बँकिंग प्रणालीचे स्वरूप आधुनिक बँकिंग प्रणालीत रुपांतरीत झालेले आहे. “आपल्या देशातील सुमारे ७० टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण क्षेत्रात अस्तित्वात आहे” (चौधरी, एन.२०१३). ही ग्रामीण लोकसंख्या अनौपचारिक क्षेत्रातील सावकार, महाजन आणि मोठ्या व्यापारी वर्गाकडून आपल्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी उच्च व्याजदराने कर्ज घेतात त्यामुळे ग्रामीण लोकसंख्येला कर्जबाजारीपणा, आत्महत्या व गरीबी यासारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. ग्रामीण क्षेत्रातील या अनौपचारिक क्षेत्राचे प्रमाण कमी करुन औपचारिक क्षेत्राचा विस्तार करण्याठी “भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या मार्गदर्शनाखाली नॅशनल पेमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (NPCI), इन्स्टिट्यूट फॉर डेव्हलपमेंट अॅण्ड रिसर्च इन बँकिंग टेक्नोलॉजी (IDRBT) इत्यादी संस्थांच्या माध्यमातून नविन वित्तीय तंत्रज्ञानावर आधारित वित्तीय सुविधा अंमलात आणण्याचा प्रयत्न असतो. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने बँकिंग क्षेत्राच्या विकासाकरिता कोर बँकिंग सोल्यूशन (CBS) वापरात आणल्यामुळे ग्राहकांना वित्तीय सेवा केव्हाही, कोठेही उपलब्ध होण्यास मदत होत आहे. कोर बँकिंग सोल्यूशन्समुळे एनइएफटी, आरटीजीएस, मोबाईल बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग, एटीएम यासारख्या विविध मुलभूत तांत्रिक बँकिंग सुविधा उपलब्ध होत आहेत” (Govt. of India 2014). भारतीय बँकिंग व्यवसायात आधुनिक वित्तीय तंत्रज्ञानात वाढ होत असल्यामुळे वित्तीय समावेशन अधिक वेगाने होण्यास मदत होत आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळून सात दशक पुर्ण झाले या सात दशकात आर्थिक समावेशाच्या विविध योजना राबवून देशात आजही सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय चर्चेत गरीबी व बेरोजगारीचा विषय नेहमीच केंद्रस्थानी

असलेला दिसून येतो, सन १९९१ च्या नविन आर्थिक धोरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेने प्रभावी विकास साध्य केला असला तरीही त्याचा प्रभाव समाजाच्या सर्वस्तरांपर्यंत पोहोचणे आजून बाकी आहे. भारतीय जनगणना वर्ष २०११ नुसार देशातील ग्रामीण क्षेत्रातील केवळ ५४ टक्के कुटुंब बँकिंग सेवांशी निगडित आहेत. (सिंह, एन. आणि सिंह, एल. २०१४). देशातील सुमारे ८० टक्के खेडे गावांमध्ये बँक शाखा अस्तित्वात नाहीत (चौधरी, निधी. २०१३). ३१ मार्च २०१० रोजी देशातील ग्रामीणक्षेत्रात बँक शाखा ३३३७८ इतक्या होत्या, तर ग्रामीण बँकविरहित क्षेत्रातील बँकिंग केंद्र (बीसी/ बीएफ) ३४३१६ इतके होते म्हणजेच एकूण ग्रामीण बँकिंग/ वित्तीय संस्थांचे प्रमाण ६७६९४ इतके होते. त्यानंतर वित्तीय समावेशनाची विविध धोरणे आणि योजना अंमलात आणल्यामुळे सातत्याने त्यामध्ये वाढ होण्यास सुरुवात झाली.

वित्तीय समावेशनाची व्याख्या आणि अर्थ:-

भारतीय रिझर्व्ह बँक वार्षिक निती २००५-०६ मध्ये तत्कालीन गर्ह्वनर वाय. व्ही. रेड्डी यांनी सर्वप्रथम वित्तीय समावेशन शब्द प्रयोग / उल्लेख केला (रॉय, पी. २०१८). देशातील गरीब, दुर्बल आणि बँकिंग सेवांपासून वंचित असलेल्या लोकांना बँकिंग सेवा प्रदान करण्याच्या उद्देशाने भारतीय रिझर्व्ह बँकेने सर्व बँकांना “नो-फ्रिल खाते अर्थात शून्य बचतखाते किंवा किमान बचतखाते उघडण्याचे आदेश दिले. सी. रंगराजन यांच्या मते “कमकुवत आणि कमी उत्पन्न गटांतील वर्गाना म्हणजे असुरक्षित गटांना परवडणाऱ्या किंमतीत आणि आवश्यकतेनुसार वेळेवर आणि पुरेशा प्रमाणात कर्ज व इतर मुलभूत बँकिंग सेवा उपलब्ध करुन देणे म्हणजेच वित्तीय समावेशन होय.”

किंवा जो समाजातील वर्ग बँकिंग सेवांपासून वंचित आहे अशा असुरक्षित व गरिब लोकांना मुलभूत वित्तीय सेवा ज्यामध्ये बँक खाते, बचत, कर्ज व विमा इत्यादी सुविधा उपलब्ध करुन देणे म्हणजेच वित्तीय समावेशन होय. भारतातील असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांना पुरेशा प्रमाणात वित्तीय सेवासह कमी व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करुन देण्याच्या उद्देशाने वित्तीय समावेशनाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम म्हणून सन २०१४ रोजी भारत सरकारने “प्रधानमंत्री जनधन योजना” राष्ट्रीय स्तरावर सुरु केली. गरीब व अल्पउत्पन्न गटातील लोकांना बँकिंग सेवा ज्यामध्ये प्रत्येक कुटुंबातील किमान एका व्यक्तीचे बँक खाते उघडून बचत-कर्ज, पेंशन आणि विमा या सुविधा उपलब्ध करुन देण्याचा उद्देश आहे.

वित्तीय समावेशना अंतर्गत बँक ग्राहकांना मिळणाऱ्या विविध सेवा-सुविधा:-



Sources: Rangarajan committee Report on financial Inclusion 2008, RBI; ImaCS Research

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने डिसेंबर २००९ मध्ये असे नमूद केलेली वित्तीय समावेशन अंतर्गत सुविधा केवळ बँक खाते क्र. उघडण्यापूरते मर्यादित नाही तर त्यामध्ये प्रेषण सुविधा, कर्ज, क्रेडिट आणि वित्तीय सल्लागार सेवा यासारख्या इतर वित्तीय सेवांचाही समावेश आहे.

उद्दिष्टे :-

प्रस्तूत संशोधन लेखासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित केली आहे.

१. भारतातील ग्रामीण वित्तीय समावेशनात बँकिंग व्यवसाय आणि सरकारची भूमिका अभ्यासणे.
२. भारतातील ग्रामीण वित्तीय समावेशनात आधुनिक वित्तीय तंत्रज्ञानाची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तूत संशोधन लेखात भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे विविध अहवाल, मासिके, संशोधन लेख आणि विविध संकेत स्थळे इत्यादीचा समावेश असून या दुय्यम साधन सामग्रीच्या आधारे विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

भारतातील ग्रामीण वित्तीय समावेशनात बँकिंग व्यवसायाची भूमिका:-

भारत सरकार आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेने वित्तीय समावेशनाकरिता सर्वप्रथम वाणिज्य बँकांचे राष्ट्रीयकरण, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व स्थानिक क्षेत्र बँकांची स्थापना, प्राधान्य क्षेत्रे ओळखणे आणि लक्ष्य निश्चित करणे, ग्रामीण भागातील पत वितरण प्रणाली मजबूत करण्यासाठी सेवा कर्ज योजना अंमलात आणली, किसान क्रेडिट कार्ड योजना या सारख्या योजना. बँकिंग व्यवसायाच्या माध्यमातून ग्रामीण व अतिदुर्गम क्षेत्रातील लोकांना वित्तीय समावेशन करण्यासाठी विविध धोरणे व उपक्रमातून अंमलात आणल्या आहेत.

व्यवसाय प्रतिनिधी/व्यवसाय सुलभकर्ता (BC/BF) आधारित मॉडेलस :-

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने सर्व बँकांना सन २००६ मध्ये सर्वसामान्य लोकांना बँकिंग सेवांशी जोडण्याकरिता बँकांना मध्यस्थाना संलग्न करण्याची परवानगी दिली, या मध्यस्थाना बिझनेस करस्पॉन्डट (ए), बिझनेस फॅसिलिटेर (इ) असे म्हणतात. व्यवसाय प्रतिनिधी व व्यवसाय सुलभकर्ता यांच्या माध्यमातून नो-फ्रिल खाते आणि इतर बँकिंग सेवा प्रदान करण्याचे आदेश दिले.

व्यवसाय प्रतिनिधी (Business correspondent), व्यवसाय सुलभकर्ता (Business Facilitator) मॉडेलस मधील वित्तीय समावेशनातील प्रमुख घटक :-

आकृती क २.



Source: RBI Report of the working Group to review the Business correspondent model; ImaCS Research

ग्रामीण व्यवसाय अंतर्गत मध्यस्थ म्हणून व्यवसाय प्रतिनिधी आणि व्यवसाय सुलभकर्ता नेमण्याची बँकांना परवानगी आहे. उपरोक्त आकृती मधील घटकांच्या साहाय्याने वित्तीय समावेशन आणि वित्तीय सेवा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न सातत्याने चालू आहे.

भारतातील ग्रामीण क्षेत्रातील बँक शाखा आणि बीसी/बीएफ बँकिंग केंद्रांचा विस्तार:-

भारतातील ग्रामीण क्षेत्रातील बँक शाखा आणि बीसी/बीएफ बँकिंग केंद्रांचा सतत विस्तार झालेला आहे. परिणामी, दुर्गम क्षेत्रातील बँकिंग व्यवसायापासून वंचित असलेल्या घटकांना परवडणाऱ्या किंमतीत आणि सहजरित्या वेळेवर कर्ज व इतर बँकिंग सेवा उपलब्ध होणास मदत होत आहे.

ग्रामीणक्षेत्रातील बँक शाखा आणि बीसी/बीएफ बँकिंग केंद्रांचे प्रमाण

तक्ता क्र. १ मध्ये भारतातील ग्रामीणक्षेत्रातील बँक शाखा आणि व्यवसाय प्रतिनिधी (बीसी)/ व्यवसाय सुलभकर्ता (बीएफ) बँकिंग केंद्रांचे प्रमाण खालील तक्त्यात दर्शविण्यात आलेले आहे.

तक्ता क्र. १

(संदर्भ वर्ष २०१८ ते २०२१)

अ. क्र.	ग्रामीण क्षेत्रातील बँक शाखा, आणि बीसी/बीएफ बँकिंग केंद्रांचे प्रकार	२०१८	२०१९	२०२०	२०२१
१	ग्रामीण क्षेत्रातील बँक शाखा	५०८०५	५२४८९	५४५६१	५५११२
२	ग्रामीण बँक शाखाविरहित क्षेत्रातील बीसी/बीएफ बँकिंग केंद्र	५१८७४२	५४४६६६	५४४६५६	११९२९६७
३	ग्रामीण क्षेत्रातील बँक शाखा आणि बीसी/बीएफ बँकिंग केंद्रांची एकूण संख्या	५६९५४७	५९७१५५	५९९२१७	१२४८०७९

Source: Report on trend and progress of banking in India 2019-20 and 2020-21, Reserve Bank of India, Mumbai.

तक्ता क्र. १ मधून असे दिसून येते कि, सन २०१८ मध्ये ग्रामीण बँक शाखा आणि बीसी/बीएफ बँकिंग केंद्रांचे एकूण प्रमाण ५६९५४७ इतके होते. त्यापैकी ग्रामीणक्षेत्रातील बँक शाखांचे प्रमाण ५०८०५ इतके होते. आणि बीसी/बीएफ बँकिंग केंद्रांचे प्रमाण ५१८७४२ इतके होते. सन २०२१ मध्ये ग्रामीणक्षेत्रातील बँक शाखा प्रमाण आणि बीसी/बीएफ बँकिंग केंद्रांचे एकूण प्रमाण १२४८०७९ इतके झाले.

त्यापैकी ग्रामीण बँक शाखा प्रमाण ५५११२ इतके होते आणि बीसी/बीएफ बँक केंद्रांचे प्रमाण ११९२९६७ इतके होते.

थोडक्यात तक्ता क्र. १ मधून असे लक्षात येते की सन २०१८ ते २०२१ या दरम्यान भारतातील ग्रामीण वित्तीय समावेशनाकरिता अनुसूचित वाणिज्य ग्रामीणक्षेत्रातील बँक शाखा विस्तार आणि बँक व्यवसाय प्रतिनिधी (BC)/ बँक व्यवसाय सुलभकर्ता (BF) बँकिंग केंद्रांचे प्रमाण सातत्याने बँकिंग व्यवसायाद्वारे वाढविण्यात येत आहेत.

भारतातील ग्रामीणक्षेत्रातील बँक समुहनिहाय एटीएम केंद्रांचा विस्तार

भारतातील बँक समुहनिहाय आणि स्वातंत्र (व्हाईट लेबल) ग्रामीणक्षेत्रातील एटीएम केंद्रांचा विस्तार सातत्याने वाढत आहे. भारतीय बँकिंग व्यवसायात आधुनिक वित्तीय तंत्रज्ञानामुळे होणाऱ्या वृद्धीमुळे आज अर्ध साक्षर व साक्षर नागरिकांना वित्तीय समावेशन अंतर्गत सामावून घेण्यास मदत होत आहे.

भारतात जवळपास ६,५०,००० गावे आहेत, परंतु १० गावासाठी केवळ एक एटीएम आहे. जागतिक बँकेच्या सन २०१९ च्या अहवालानुसार भारतात प्रति १००००० प्रौढांमागे २०.९५ एटीएम केंद्रांचे प्रमाण होते, जे की इतर देशांच्या तुलनेत खूप कमी प्रमाण आहे.

तक्ता क्र. २

(संदर्भ वर्ष २०१८ ते २०२१)

अ.क्र.	बँक समुह/ व्हाईट लेबल एटीएम	२०१८	२०१९	२०२०	२०२१
१	सार्वजनिक बँका	२९६२८	२७६८३	२७४५१	२८२५५
२	खाजगी बँका	४८४५	५३३९	६०४६	६२१२
३	परकीय बँका	१७	२१	२३	२४
४	पेमेंट बँका	००	००	००	२१
५	सूक्ष्म वित्त बँका	००	४०६	२१३	४१
६	व्हाईट लेबल एटीएम	६३६५	९१३४	११५३७	१३१८७
७	एकुण एटीएम संख्या	४०८५५	४२५८३	४५२७०	४७९४०

Source: <https://m.rbi.org.in>

तक्ता क्र. २ मधून असे दिसून येते की, सन २०१८ मध्ये ग्रामीण क्षेत्रातील एकुण एटीएम केंद्रांचे प्रमाण ४०५५५ इतके होते, त्यापैकी सार्वजनिक बँकांचे एटीएम २९६२८, खाजगी बँकांचे एटीएम केंद्र ४८४५, परकीय बँकांचे एटीएम केंद्र १७ आणि व्हाईट लेबल एटीएम केंद्र ६३६५ इतके होते. त्यामध्ये वाढ होऊन ते सन २०२१ मध्ये ग्रामीणक्षेत्रातील एटीएम केंद्रांचे एकूण प्रमाण ४७९४० इतके झाले, त्यापैकी सार्वजनिक बँकांचे एकूण ग्रामीण एटीएम केंद्र २८२५५, खाजगी बँकांचे एटीएम केंद्र ६२१२, परकीय बँकांचे एटीएम केंद्र २४, पेमेंट बँकांचे एटीएम केंद्र २१, सूक्ष्म वित्त बँकांचे एटीएम केंद्र २४१ आणि व्हाईट लेबल एटीएम केंद्र १३१८७ इतके होते. थोडक्यात सन २०१८ ते २०२१ या कालावधी दरम्यान भारतातील ग्रामीणक्षेत्रातील बँक समुहनिहाय एटीएम केंद्रांच्या प्रमाणात तफावत आहे. ग्रामीण क्षेत्रातील सार्वजनिक बँकांच्या एटीएम केंद्रांचे प्रमाण अधिक असून त्याखालोखाल व्हाईट लेबल एटीएम केंद्रांचे प्रमाण आहे. तर सर्वात कमी प्रमाण पेमेंट बँका आणि परकीय बँकांच्या एटीएम केंद्रांचे आहे.

वित्तीय समावेशनात तंत्रज्ञानाची भूमिका:-

वित्तीय समावेशनातील अडथळे किंवा समस्या दूर करण्यात आधुनिक वित्तीय तंत्रज्ञानाची भूमिका महत्वाची आहे. आयटी-सक्षम सेवांसह आयटी आणि मोबाईल टेलिफोनी यांचे संयोजन वित्तीय समावेशनासाठी एक व्यवहार्य उपाय म्हणून उदयास आले आहे. मुख्यतः आधुनिक वित्तीय तंत्रज्ञान बँक शाखा स्थापन करण्याच्या गरजा कमी करते. आधुनिक वित्तीय तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून एकत्रीत वित्तीय समावेशनासह वित्तीय सेवा पुरविण्याचे कार्य करता येतात. भारतातील दळणवळण पायाभूत सुविधांसह आधुनिक तंत्रज्ञानात झपाट्याने होणारी वाढ ही ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. लघु संदेश सेवा (एशए), अनस्ट्रक्चर्ड सप्लिमेंटरी सर्व्हिसेस सेलिव्हरी (IUSSD), वायरलेस ऍप्लिकेशन प्रोटोकॉल (IWAP), जनरल पॅकेट रेडिओ सेवा (GPRS), फोन आधारित ऍप्लिकेशन जसे की जावा२ मायको एडिशन (J2ME)/बायनरी रनटाईम एन्हायर्नमेंट फॉर वायरलेस

अनुसूचित बँक आणि स्वतंत्र एटीएम ऑपरेटर ज्यांना व्हाईट लेबल एटीएम ऑपरेटर म्हणूनही संबोधले जाते. यांचे एटीएम नेटवर्क देशातील ग्रामीण व अतिदुर्गम क्षेत्रात फारसे विस्तारित नाही. परंतु भारतीय रिझर्व्ह बँकेने ग्रामीणक्षेत्रापर्यंत बँकिंग सेवा पोहोचवण्यासाठी वित्तीय तंत्रज्ञानाचा अधिक प्रमाणात वापर करण्यात येत आहे.

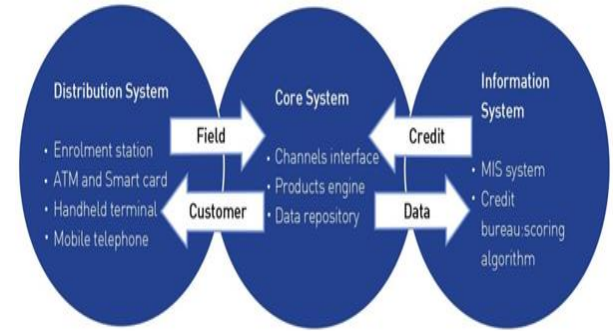
भारतातील ग्रामीणक्षेत्रातील बँक समुहनिहाय व स्वतंत्र (व्हाईट लेबल) एटीएम केंद्रांचे प्रमाण:-

तक्ता क्र. २ मध्ये भारतातील ग्रामीण क्षेत्रातील सन २०१८ ते २०२१ या कालावधीतील बँक समुहनिहाय एटीएम केंद्रांचे प्रमाण दर्शविण्यात आलेले आहे.

(BREW), सबस्क्रायबर आयडेंटिटी मॉडल (एड्) आधारित ऍप्लिकेशन आणि निअर फिल्ड कम्युनिकेशन (INFC) हे विविध तंत्रज्ञान ऍप्लिकेशन्स उपलब्ध आहेत, जे देशातील वित्तीय समावेशन पातळी सुधारण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहेत.

आधुनिक वित्तीय तंत्रज्ञान प्लॅटफॉर्म:-

आकृती क्र. ३



Source : Technology application for financial inclusion, India brand equality foundation. (www.ibef.org.com)

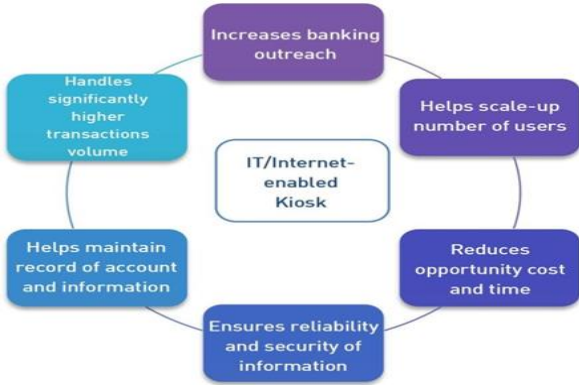
आकृती क्र. ३ मधील आधुनिक वित्तीय तंत्रज्ञान प्लॅटफॉर्ममुळे खालील बाबींचा फायदा होता

१. ग्रामीण शाखविरहित क्षेत्रात मोबाईलच्या सहाय्याने वित्तीय सेवा पुरविण्यास आणि बँक शाखांची गुंतवणुक कमी करण्यात मदत होते.
२. ग्रामीण भागात बँकिंग पोहोच आणि परवडणारी क्षमता वाढवण्याचा दुरसंचार आणि तंत्रज्ञान हा सकारात्मक पैलू आहे.

आयटी सक्षम इंटरनेट कियोस्क/तंत्रज्ञान:-

भारतातील वित्तीय समावेशनात काही प्रचलित वितरण तंत्रज्ञानाचा समावेश होतो ते खालील प्रमाणे आकृतीत स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. ४

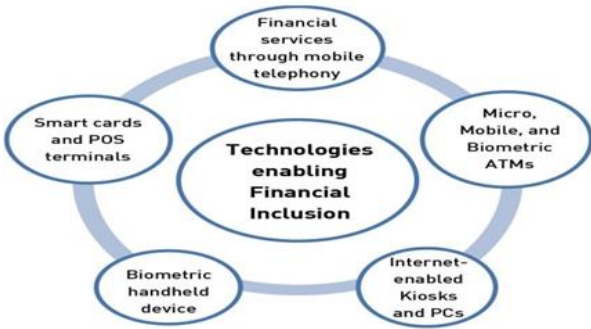


Source : Technology application for financial inclusion, India brand equality foundation. (www.ibef.org.com)

आकृती क्र. ४ मधील बाबींच्या साहाय्याने ग्रामीण क्षेत्रात अधिक गतीने वित्तीय समावेशन, वित्तीय जागरूकता आणि वित्तीय सेवा उपलब्ध करून देण्यास मदत होते.

भारतातील वित्तीय समावेशनाकरिता वित्तीय तंत्रज्ञान वितरण प्रणाली:-

आकृती क्र. ५



Source : Technology application for financial inclusion, India brand equality foundation. (www.ibef.org.com)

आकृती क्र. ५ मधून खालील बाबी स्पष्ट करता येतात.

१) मोबाईल फोन आधारित वित्तीय सेवा :-

जानेवारी २०११ मध्ये भारतात सुमारे ७७१.१८ दशलक्ष मोबाईल फोन वापरकर्ते होते. भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरण (TRAI) नुसार प्रतिवर्ष ९ दशलक्ष नविन वापरकर्ते मोबाईल सेवांचा सदस्यता स्विकारतात. मोबाईल आधारित वित्तीय सेवांचा वापर वित्तीय कार्यसाठी मोठ्या प्रमाणात ग्राहकांकडून करण्यात येत आहे. ज्यामध्ये मोबाईल फोनद्वारे निधि हस्तांतरण, ठेवीसाठी ई. चलनांचा वापर यासारख्या कार्यासाठी मोबाईल फोनचा वापर करण्यात येत आहे. मोबाईल फोन आधारित बँकिंग सेवा प्रामुख्याने दोन श्रेणीमध्ये दर्शविण्यात येतात.

अ) मोबाईल बँकिंग (एम-बँकिंग):-

मोबाईल फोनमुळे दुर्गम भागातील लोकांना पर्यंत बँकिंग सुविधा पोहोचवणे अर्थातच वित्तीय समावेशन करणे सहज शक्य झाले आहे.

ब) मोबाईल पेमेंट्स (एम.पेमेंट्स):-

मोबाईल पेमेंटच्या साहाय्याने अगदी दूरवर स्थितीत बँकिंग सेवा ग्राहकांना मध्यस्थाच्या मदतीशिवाय मोबाईल डिव्हाइस द्वारे उपलब्ध होत आहेत.

२) ऑटोमेटेड टेलर मशीन्स (एटीएम):-

एटीएम ही संगणकीकृत दूरसंचार उपकरण असल्याने मानवीलीपीक (कॅशियर) ची गरज नसताना सार्वजनिक जागेत आर्थिक व्यवहारांसंबंधीत सुविधा प्रदान करण्यासाठी त्यांचा वापर करण्यात येते. ते कार्ड जारीकर्ता किंवा इतर अधिकृत संस्थेद्वारे संप्रेषण नेटवर्क आर्थिक व्यवहाराच्या अधिकृततेवर अवलंबून असतात. ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील वित्तीय सेवा सुधारण्यासाठी अनेक नविन तंत्रज्ञानाची एटीएम उपकरणे तयार करण्यात आली आहेत. जेणेकरून बँक नसलेल्या भागातील निरक्षर ग्राहकांनाही एटीएम सुविधांचा लाभ घेता येईल. त्यात बायोमेट्रिक, मोबाईल आणि मायक्रो एटीएमचा समावेश आहे.

अ). बायोमेट्रिक एटीएम:-

या एटीएम द्वारे कार्डधारकाच्या अंगठ्याचा ठसा स्कॅन केला जातो आणि प्रमाणीकरणासाठी संग्रहित करून वापरकर्ते एटीएम द्वारे त्यांचे खाते ऍक्सेस करतात. साक्षर आणि अर्ध-साक्षर ग्राहकांना या एटीएम सुविधांचा लाभ घेण्यास मदत होते. तसेच या एटीएम द्वारे व्यवहार करण्यासाठी पिन नंबरची आवश्यकता नसते.

ब) मोबाईल एटीएम:-

बँकशाखा नसलेल्या क्षेत्रात व्हॅनवर एटीएम सेवा प्रदान करण्यात येते. व्हॅन पूर्व निश्चित ठिकाणी थांबवून बँक खाते उघडणे आणि हाताळणीसह इतर सुविधा पुरविण्यात येतात. तसेच ग्राहकांना एटीएम सुविधांच्या माध्यमातून इतर बँकिंग सेवा उपलब्ध होतात. बायोमेट्रिक कार्ड धारकांना देखील बँकिंग प्रवेश देण्यात येतो.

क) मायक्रो एटीएम:-

बँक खात्यातील रोख रक्कम काढणे आणि शिल्लक रक्कम तपासणे, यासारख्या मुलभूत इतर कार्य केले जातात. पेट्रोल पंप, बाजारपेठा आणि ग्रामीण क्षेत्रातील सार्वजनिक ठिकाणी या मशिनचा वापर करण्यात येता

३) बायोमेट्रिक हँडलेड डिव्हाइस :-

व्यवसाय प्रतिनिधित्वेद्वारे या मशिनचा वापर करण्यात येते. या उपकरणाद्वारे अंगठ्याचे ठसे स्कॅनिंग किंवा डोळ्यातील पडदा तपासण्याची सुविधा, प्रदान केली जाते. वापरकर्ता ओळखीसाठी शोध घेतो. या डिव्हाइसच्या माध्यमातून प्रतिमा पाहता किंवा वाचल्या जाऊ शकतात. परंतु, याचा वापर वित्तीय व्यवहाराची ऑडिओ पुष्टी आणि पावत्या जारी करण्याकरिता केला जातो.

४) स्मार्ट कार्ड आणि पीओसी:-

स्मार्ट कार्ड छायाचित्रांसह ग्राहकांची सर्व माहिती संग्रहित करण्यास मदत करतात. तसेच बोटोचे ठसे स्मार्ट कार्ड वापरकर्ता सेवा पॉइंट ऑफ सर्व्हिस टर्मिनलवर स्वाईप करून रोख रक्कम जमा करू शकतो किंवा काढू शकतो तसेच बँकेच्या मुख्य सर्व्हरवर अपलोड करण्यासाठी व्यवहाराची माहिती जतन करतो.

शोडक्यात, स्वयं-संचालित आयटी-सक्षम केंद्रांतर्गत ग्राहकांना इंटरनेट बँकिंग, नॉन-कॅश एटीएम व्यवहार, रोखठेव, शिल्लक तपासणे यासारख्या बँकिंग सेवा प्रदान केल्या जातात. आयटी आधारित वित्तीय तंत्रज्ञान वापरामुळे वित्तीय समावेशन प्रमाणात लक्षणीय वाढ होत आहे.

सायबर सुरक्षा:-

वित्तीय तंत्रज्ञानामुळे देशातील शहरी क्षेत्रासह आज ग्रामीण क्षेत्रातही तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून डिजिटल आर्थिक व्यवहारांचे प्रमाण सतत वाढत आहे. त्याचबरोबर वित्तीय गुन्हेगारी ही वाढत आहे. ११ फेब्रुवारी २०२० च्या 'सेफर इंटरनेट डे' च्या निमित्ताने प्रकाशित करण्यात आलेल्या अहवालानुसार देशातील १८ ते ५५ वयोगटातील २६ टक्के नागरिक आपला ओटीपी ऑनलाईन शोअर करतात २२ टक्क्यांपेक्षा अधिक युजर्सनी कार्डचे सर्व डिटेल्स, युपीआयपिन, बँक खाते क्रमांक आणि पासवर्ड शोअर करत असल्याचे सांगितले. अवघे ३७ टक्के युजर्स ऑनलाईन बँकिंग करताना त्यांचा पासवर्ड सातत्याने बदलतात. ६३ टक्के युजर्स पासवर्ड बदलण्याचे टाळतात. ६१ टक्के युजर्स हे महिन्यातून ५ वेळा ऑनलाईन व्यवहार करतात. भारतीय युजर्स सायबर

सुरक्षेची पुरेशी काळजी घेत नसल्याने ६६ टक्के लोक सायबर गुन्ह्यांचे बळी ठरतात. यापैकी केवळ ४८ टक्के लोक गुन्हे नोंदविण्यात तयार असतात. तर ५२ टक्के लोक नोंद करण्यास टाळाटाळ करतात. यामुळे सायबर गुन्ह्यांना चालना मिळते. थोडक्यात देशातील वाढते वित्तीय तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने होणारे आर्थिक व्यवहार लक्षात घेता सरकार व भारतीय रिझर्व्ह बँकेने सायबर सुरक्षा संबंधित विविध धोरणे राबविणे गरजेचे आहे.

वित्तीय समावेशात सरकारची भूमिका :-

भारतीय रिझर्व्ह बँक मार्फत भारत सरकारने वित्तीय समावेशनासाठी अनेक उपक्रम सुरु केले आहेत. जसे नो-फ्रिल खाते बँकेत बचत करण्यासाठी, ओव्हरड्राफ्ट सुविधा, शाखा विस्तारासंबंधित धोरण तयार करणे, एटीएम स्थापित करणे, तंत्रज्ञानावर आधारित वित्तीय उत्पादने सादर करणे, वित्तीय साक्षरता विकसित करणे, या सारखे विविध उपक्रम राबविले जात आहेत. खऱ्या अर्थाने भारत सरकारने सर्वप्रथम जीवनविमा कंपनी आणि बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करून वित्तीय समावेशन प्रक्रिया सुरु केली. अलिकडील काळात म्हणजे जून २०१७ मध्ये वित्तीय समावेशनासाठी राष्ट्रीय धोरण (NFFI) अंमलात आणले. ज्याला वित्तीय समावेशन सल्लागार समितीने (FIAC) द्वारे समर्थन मिळाले. भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या आकडेवारीनुसार मार्च २०१७ ते २०२१ या दरम्यान वित्तीय समावेशन २४ टक्क्याने सुधारलेला आहे. वित्तीय समावेशन निर्देशांक मध्ये बँकिंग पोस्टल सेवा, गुंतवणूक, पेन्शन आणि विमा संबंधित माहिती सामाविष्ट आहे. वित्तीय समावेशन निर्देशांकांत विविध सेवांच्या वापराला ४५ टक्के सर्वोच्च महत्त्व आहे. त्यानंतर २५ टक्के प्रवेश आणि २० टक्के गुणवत्ताकरिता महत्त्व देण्यात आले आहे.

वित्तीय समावेशनाकरिता सरकारचे उपक्रम :-

आकृती क्र. ६



Source : Technology application for financial inclusion, India brand equality foundation. (www.ibef.org.com)

वित्तीय समावेशनासंबंधित योजना :-

भारत सरकारने भारतीय रिझर्व्ह बँक मार्फत वित्तीय समावेशनाकरिता विविध योजना अंमलात आणल्या त्या खालील प्रमाणे

१. स्वाभिमान योजना :

भारत सरकारने वर्ष २०११ मध्ये ही योजना सुरु केली. या योजनेतर्गत देशातील प्रत्येक जिल्ह्यांतील २००० पेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या गावात बँक शाखा स्थापन करून प्रत्येक परिवारातील नागरिकांना बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देण्याचा उद्देश होता.

२. प्रधानमंत्री जन-धन योजना (PMJDY) :

ही योजना २०१४ मध्ये सुरु करण्यात आली. सरकारच्या प्रमुख योजनांपैकी ही योजना आहे. ज्याचा उद्देश बँकखाते नसलेल्या नागरिकांना वित्तीय समावेशन सुनिश्चित करणे आहे. या योजनेतर्गत मूलभूत बचत आणि ठेवखाती, विमा पेन्शन आणि क्रेडिट यासह

विविध वित्तीय सेवा परवडणाऱ्या पध्दतीने उपलब्ध करून दिली जाते. कोणत्याही बँक शाखा किंवा व्यवसाय प्रतिनिधीद्वारे मूलभूत बचत बँक ठेव खाते (PMJDY) उघडू शकतो. त्यानंतर खातेधारकाला डेबिट रुपे कार्ड देण्यात येते. खातेदार इतर लाभांसह अपघाती विमा संरक्षणासह पात्र आहे. २८ ऑगस्ट २०१८ नंतर १ लाखावरून २ लाख आणि ओव्हरड्राफ्ट सुविधा ५,००० वरून १०,००० रुपये करण्यात आली. खातेदार अटल पेन्शन योजना (APY), प्रत्यक्ष लाभ हस्तांतरण (DBT), मुद्रा योजना (MUDRA) आणि इतर योजनांचा लाभ घेऊ शकतात ०१ सप्टेंबर २०२१ पर्यंत या योजनेतर्गत सरकारने ४३.२ कोटी लाभार्थींची खाती उघडली. ज्यामध्ये १४४८७०.१ कोटी रक्कम ठेवी आहेत. आणि ३१.३ कोटी रुपे डेबिट कार्ड वाटप करण्यात आले. ग्रामीण व अर्धशहरी क्षेत्रांतील एकूण खाती ६६ टक्के इतकी आहेत.

३. प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY) :-

भारत सरकारद्वारा सन २०१५ मध्ये ही योजना सुरु करण्यात आली. कृषिक्षेत्रासह (पोल्ट्री, मधमाशी पालन, दुग्धव्यवसाय) इ. व्यापार आणि सेवाक्षेत्रांमध्ये व्यवहार करणाऱ्या लहान व्यवसायांना या योजनेतर्गत १. शिशु ५०,००० रु., २. किशोर ५ लाख, ३. तरुण १० लाख रुपये या तीन श्रेणींमध्ये कर्ज उपलब्ध करून देण्यात येते. एटीएमद्वारे आर्थिक व्यवहार करण्यासाठी खातेदार किंवा सदस्यांना मुद्रा कार्ड (रुपे कार्ड) उपलब्ध करून दिले जाते.

४. स्टँड-अप इंडिया :-

ही योजना भारत सरकारद्वारा सन २०१६ मध्ये अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती आणि महिला उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने सुरु केली. अनुसूचित वाणिज्य बँक शाखेतर्गत किमान एक अनुसूचित जाती/जमाती आणि महिला कर्जदारांना १० लाख ते १ कोटी पर्यंत कर्ज व्यापार आणि उद्योग या सारख्या सेवाक्षेत्रासाठी कर्ज उपलब्ध करून देण्यात येते.

५. प्रधानमंत्री जीवनज्योती योजना (PMMY) :-

सन २०१५ मध्ये सामाजिक सुरक्षेच्या दृष्टीने ही योजना सुरु करण्यात आली. सदस्यत्व घेणाऱ्या १८-५० वयोगटातील बँक खातेधारकांना वार्षिक प्रीमियम ३३० भरून २ लाख रुपये जीवन विमा उपलब्ध होतो. जुलै २०२१ पर्यंत या योजनेतर्गत एकत्रित नोंदणी १०.६ कोटी होती. ज्यामध्ये ४५.४ टक्के महिलांचा समावेश होता. (<https://www.ibef.org>).

६. प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा योजना (PMSBY) :-

सन २०१५ मध्ये भारत सरकारने ही योजना १८-७० वयोगटातील नागरिकांना १२ रुपये वार्षिक प्रीमियमसह सदस्यत्व घेणाऱ्या बँक खातेधारकांना एक वर्षाचे अपघाती मृत्यू किंवा अपंगत्व आल्यास २ लाख रुपये विमा उपलब्ध होतो. जुलै २०२१ पर्यंत या योजनेतर्गत एकत्रित नोंदणी २४ कोटी होती. ज्यामध्ये ४५.८ टक्के महिला होत्या.

७. अटल पेन्शन योजना (APY) :-

भारत सरकारने १८ ते ४० वयोगटातील नागरिकांसाठी ही योजना सुरु केली आहे. सदस्यत्व घेणाऱ्या नागरिकांना वय वर्ष ६० नंतर भारत सरकारकडून प्रतिमहा १००० रुपये, २००० रुपये, ३००० रुपये, ४००० रुपये आणि ५००० रुपये किमान मासिक पेन्शन मिळण्याची हमी देते.

८. सुकन्या समृद्धी योजना :-

सामाजिक सुरक्षाकरिता भारत सरकारने २२ जानेवारी २०१५ मध्ये 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ' या अभियानांतर्गत ही योजना सुरु केली आहे. सुकन्या समृद्धी योजना ही मुलींचे लग्न, शिक्षण, आरोग्य तसेच त्यांच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी गुंतवणुकीची बचत योजना आहे. मुलींचे

आई-वडील राष्ट्रीयीकृत बँकेत किंवा पोस्ट ऑफिसमध्ये बचतखाते उघडून या योजनेचा लाभ मुलींच्या भविष्यासाठी घेऊ शकतात.

१. आधार आधारित बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण आणि डिजिटल पेमेंट सोल्युशन:-

बँकिंग व्यवसाय अंतर्गत अधिकाधिक बँकखाती आधारक्रमांकाशी जोडली जात असल्याने तंत्रज्ञानाच्या आधारे वित्तीय व्यवहार करणे सोपे होते. बायोमेट्रिक आयडी वापरून, तत्काळ पेमेंट सेवा (IMPS), रुपे डेबिट कार्ड, युनिफाइडस पेमेंट इंटरफेस (UPI), इत्यादी सह अनेक पेमेंट उपाय सुरु करण्यात आलेले आहेत.

थोडक्यात, भारत सरकारने भारतीय रिझर्व्ह बँक मार्फत वित्तीय समावेशनासाठी जीवन विमा कंपनी (LIC), बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, प्रादेशिक ग्रामीण बँकेची स्थापना, किसान क्रेडिट कार्ड, प्रधानमंत्री जनधन योजना, प्रधानमंत्री मुद्रा योजना, स्टॅंड अप इंडिया, प्रधानमंत्री जीवनज्योती विमा योजना, प्रधानमंत्री सुरक्षा योजना, अटल पेन्शन योजना, सुकन्या समृद्धी योजना, आधार आधारित बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण आणि डिजिटल पेमेंट सोल्युशन इ. योजनांमुळे देशातील शहरी भागासह ग्रामीण भागातील बहुतांश लोकांपर्यंत वित्तीय / बँकिंग सेवा पोहोचवण्यास मदत होत आहे.

प्रस्तुत संशोधन लेखातून समोर आलेली निष्कर्ष आणि त्याला अनुसरून शिफारशी खालील प्रमाणे स्पष्ट करण्यात आलेली आहेत.

निष्कर्ष :-

- भारतातील ग्रामीण वित्तीय समावेशनात भारत सरकार आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेची सकारात्मक परिणाम असलेल्या दिसून येतो.
- भारतातील ग्रामीण क्षेत्रातील वित्तीय समावेशनात बँक शाखा आणि व्यवसाय प्रतिनिधी/ व्यवसाय सुलभकर्तांची भूमिका महत्वाची असलेले दिसून येते.
- तत्का क्र. १ वरून असे लक्षात येते की, ग्रामीण क्षेत्रातील बँक शाखांच्या तुलनेत ग्रामीण बँकशाखाविरहित क्षेत्रातील व्यवसाय प्रतिनिधी आणि व्यवसाय सुलभकर्तांचे प्रमाण अधिक आहे.
- भारतातील ग्रामीणक्षेत्रातील बँकशाखा व्यवसाय प्रतिनिधी आणि व्यवसाय सुलभकर्ता बँकिंग केंद्राच्या प्रमाणात सतत वाढ होत आहे.
- देशातील ग्रामीण भागातील सार्वजनिक बँकांच्या एटीएम केंद्राच्या प्रमाणात सातत्याने घट झाली असून खाजगी बँक, परकीय बँक, व्हाईट लेबल एटीएम आणि एकूण सर्व एटीएम केंद्राच्या प्रमाणात सतत वाढ झाली आहे.
- भारतातील ग्रामीण क्षेत्रातील वित्तीय समावेशनात वित्तीय तंत्रज्ञानाचा प्रभाव वाढत आहे.
- भारतातील ग्रामीण भागात बँकिंग सेवा पोहोचवण्यात वित्तीय तंत्रज्ञानाची भूमिका खूप महत्वाची आहे.
- देशातील बँकिंग व्यवसायांतर्गत कोर बँकिंग प्रणाली सुरु केल्यामुळे आज मायक्रो एटीएम, बायोमेट्रिक एटीएम, पॉईंट ऑफ सेल्स, ऑनलाईन बँकिंग आणि मोबाईल आधारित बँकिंग या सारख्या वित्तीय तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून कोठेही आणि २४x७ तास बँकिंग सेवा पोहोचवणे सोपे झाले आहे. परिणामी ग्रामीण क्षेत्रातील वित्तीय समावेशनात वाढ होण्यास मदत होत आहे.

शिफारशी :-

- देशातील वित्तीय तंत्रज्ञानाच्या साह्याने होणाऱ्या आर्थिक व्यवहारातून सायबर गुन्ह्यांचे प्रमाण वाढत आहे. त्यामुळे सरकार व बँकिंग व्यवसायाने त्या संबंधित जनमीडिया आणि इतर तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून जागरूकता मोहिम राबविणे आवश्यक आहे.
- तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून होणारे सायबर गुन्हेगारी कमी करण्यासाठी स्थानिक स्तरावरील शाळा, महाविद्यालयांतर्गत आर्थिक सायबर सुरक्षा संबंधित मोहिम विशेष सायबर तज्ञांच्या माध्यमातून महिन्यातून किमान एक वेळेस राबविणे गरजेचे आहे.
- स्थानिक बँक शाखा अंतर्गत स्थानिक भाषेचे ज्ञान असलेल्या सायबर सुरक्षा तज्ञांची नेमणूक करावी जेणेकरून त्यांच्या माध्यमातून सायबर सुरक्षा विषय जागरूकता लोकांमध्ये वाढविण्यास मदत होईल. तसेच डिजिटल आर्थिक व्यवहार करण्यासाठी नागरिकांना मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथसूची :

- चौधरी, निधी. (एप्रिल-जून २०१३). ग्रामीण भारत का वित्तीय समावेशन-समावेशी विकास की अनिवार्यता. बँकिंग चिंतन-अनुचिंतन. बँकिंग पर व्यावसायिक जर्नल, भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबई.
- Information book. Pradhan Mantra Jan-Dhan Yojana.. A national mission on financial inclusion. (August 2014). Dept. of financial services ministry of finance, Government of India.
- सिंह, एन, आणि सिंह, एल. (ऑक्टोबर-डिसेंबर, २०१४). नई बँकिंग व्यवस्था में वित्तीय समावेशन का महत्व. बँकिंग चिंतन-अनुचिंतन. बँकिंग पर व्यावसायिक जर्नल, भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबई.
- रॉय, पी. (एप्रिल-जून २०१८). वित्तीय समावेशन. बँकिंग चिंतन-अनुचिंतन. बँकिंग पर व्यावसायिक जर्नल, भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबई.
- देव, राज. (एप्रिल-जून, २०१३). व्यवसाय प्रतिनिधी-वित्तीय समावेशन के संवाहक. बँकिंग चिंतन- अनुचिंतन. बँकिंग पर व्यावसायिक जर्नल, भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबई.
- Report on trend and progress of banking in India. 2019-20., and 2020-21. reserve bank of India, Mumbai.
- Technology application for financial inclusion, India brand equality foundation. (www.ibef.org.com)
- Arunpriya, S., and Revatni, N. (2019). A study on account holder's awareness and satisfaction towards sukanya samridhi yojana scheme with special reference to Tirupur District. International journal of commerce and management research volume 6, Pp. 73-76
- www.ibef.org.co
- https://m.rbi.org.in
- https://maharashtratimes.com